

УДК 811.161:311.2
DOI <https://doi.org/10.26661/2414-1135-2022-88-6>

КЛАСИФІКАЦІЯ ВИЗНАЧЕНЬ ПОНЯТТЯ «МОВНА СВІДОМІСТЬ» МЕТОДОМ КЛАСТЕРНОГО АНАЛІЗУ

Куцос О. І.

*кандидат філософських наук,
докторант кафедри слов'янських мов
Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова
вул. Пирогова, 9, Київ, Україна
orcid.org/0000-0002-9123-2813
olga_kutsos@ukr.net*

Ключові слова: *дефініція,
мова, свідомість, кластер,
компонент.*

Мовна свідомість є психолінгвістичним феноменом, який, з одного боку, є досить уживаним у сучасній науці, а з іншого боку – досі не має загальноприйнятого визначення. Аналіз досліджень, присвячених мовній свідомості, демонструє, що автори зосереджуються на різних аспектах цього феномену. На наш погляд, найбільш адекватну класифікацію визначень аналізованого поняття можна створити за допомогою кластерного аналізу. Для реалізації задуму методом суцільної вибірки було дібрано та проаналізовано різноманітні інформаційні джерела – наукові статті, монографії, дисертації, автореферати дисертацій, словники, енциклопедії, підручники та посібники. У рамках здійсненого аналізу було виділено 8 смислових компонентів, що так чи інакше характеризують сутність поняття «мовна свідомість»: когнітивний, лінгвістичний, комунікативний, культурний, етнічний, історичний, соціальний, психологічний.

Дослідження виявило, що сукупність дефініцій мовної свідомості може бути розподілена за двома кластерами. Так, перший кластер охоплює 75 % визначень. Їхня особливість полягає в тому, що основними складовими частинами феномену мовної свідомості постають два компоненти – когнітивний і лінгвістичний. Другий кластер включає 25 % визначень поняття «мовна свідомість». Їхня найважливіша особливість полягає в тому, що основними визнаються три компоненти – когнітивний, лінгвістичний і культурний. Отже, у чверті наявних трактувань аналізованого феномену базується не тільки на психічному фундаменті, що по суті є первинним, а й на соціально-культурному, вторинному щодо когнітивної сфери. На базі проведеного аналізу пропонується авторське визначення досліджуваного феномену: мовна свідомість – це опосередкована культурою когнітивна свідомість, що забезпечує механізми оперування мовою. З наведеного визначення випливає, що мовна свідомість постає як культурно зумовлений феномен, що включає, зокрема, національно та соціально зумовлені характеристики. Цей факт особливо важливий у гуманітарних дослідженнях етнокультурної специфіки. Отримані результати дозволяють надалі викристалізувати визначення поняття мовної свідомості з урахуванням ступеня вираженості того чи того компонента.

CLASSIFICATION OF DEFINITIONS OF THE CONCEPT “LINGUISTIC CONSCIOUSNESS” USING THE METHOD OF CLUSTER ANALYSIS

Kutsos O. I.

*Candidate of Philosophical Sciences,
Doctoral Student at the Department of Slavic Languages
National Pedagogical Dragomanov University
Pyrohova str., 9, Kyiv, Ukraine
orcid.org/0000-0002-9123-2813
olga_kutsos@ukr.net*

Key words: *definition, language, consciousness, cluster, component.*

Linguistic consciousness is a psycholinguistic phenomenon, which, on the one hand, is quite common in modern science, and on the other hand, it still does not have a generally accepted definition. An analysis of studies devoted to language awareness shows that authors focus on different aspects of this phenomenon. In our opinion, the most adequate classification of definitions of the analyzed concept can be created using cluster analysis. To implement the idea, a variety of information sources were selected and analyzed using the continuous sampling method – scientific articles, monographs, dissertations, dissertation abstracts, dictionaries, encyclopedias, textbooks and manuals. As part of the analysis, 8 semantic components were identified, which in one way or another characterize the essence of the concept of “linguistic consciousness”: cognitive, linguistic, communicative, cultural, ethnic, historical, social, and psychological.

The study revealed that the set of definitions of linguistic consciousness can be divided into two clusters. So, the first cluster covers 75 % of definitions. Their peculiarity is that the main components of the phenomenon of language consciousness are two components – cognitive and linguistic. The second cluster includes 25 % of definitions of the concept of “linguistic consciousness”. Their most important feature is that three components are recognized as the main ones – cognitive, linguistic and cultural. Thus, in a quarter of the existing interpretations, the analyzed phenomenon is based not only on the mental foundation, which is essentially primary, but also on the socio-cultural one, secondary to the cognitive sphere. On the basis of the conducted analysis, the author’s definition of the studied phenomenon is proposed: linguistic consciousness is a culturally mediated cognitive consciousness that provides mechanisms for language operation. It follows from the given definition that linguistic consciousness appears as a culturally determined phenomenon, which includes, in particular, nationally and socially determined characteristics. This fact is especially important in humanitarian studies of ethno-cultural specificity. The obtained results will further crystallize the definition of the concept of linguistic consciousness, taking into account the degree of expression of one or another component.

Постановка проблеми. Мовна свідомість є психолінгвістичним феноменом, який, з одного боку, є досить уживаним у сучасній науці, а з іншого – досі не має загальноприйнятого визначення. Як зазначає П. Селігей, така ситуація склалася не випадково: без цього поняття «важко пояснити факти мовної поведінки окремих осіб і національних спільнот, з’ясувати зовнішні причини багатьох мовних змін – від непримітних епізодів з історії літературних мов

і аж до «мовних революцій». Але вірогідно оцінити теоретичну значущість поняття мовної свідомості поки що важко, бо воно й досі залишається порівняно новим і не досить опрацьованим. У курсах загального мовознавства та соціолінгвістики, у багатьох довідкових виданнях його годі шукати. Немає ні цілісної теорії, ні єдиного розуміння мовної свідомості, бо різні дослідники вкладають у це поняття різний зміст» [5, с. 7]. Отже, виявлення принципової сутності

мовної свідомості є одним із важливих завдань сучасної лінгвістичної науки.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Аналіз досліджень, присвячених мовній свідомості, демонструє, що автори зосереджуються на різних аспектах цього феномену. Так, ми виявили розробки, присвячені гендерним (Л. Адоніна, Т. Денисова, Ж. Жалсанова, В. Ільїна, К. Покоякова), професійним (С. Агаюлова, Ю. Алферова, А. Колясева, Г. Кудрук, С. В. Мискін), соціокультурним (С. Баландіна, С. Бирик, О. Боровицька, Н. Уфимцева, О. Хворостова), психолінгвістичним (Т. Бойко, Є. Вовк, Т. Голюкова, Е. Гуц, Є. Подгорна), власне лінгвістичним (О. Гапченко, Л. Гнатюк, П. Корнеєв, В. Макавчик, П. Селігей), соціолінгвістичним (М. Гаранович, Н. Лемяскіна, Є. Плешков, М. Шаманова), лінгвокультурним (Д. Горохова, А. Денисенко, Ж. Кінжигалієва, С. Нікітіна, О. Ситнікова), національним (І. Гусєва, О. Євсєєва, М. Михальова, Х. Пінігіна, Т. Полякова) та лінгвокогнітивним (Є. Дзюба, М. Кисельова, Є. Маклакова, І. Стернін, І. Фінікова) аспектам мовної свідомості. Водночас єдиного загальноприйнятого визначення мовної свідомості немає.

Постановка завдання. Багатогранність поняття «мовна свідомість» зумовлює необхідність створення теоретично та методологічно обґрунтованої класифікації його визначень. На наш погляд, найбільш адекватну класифікацію визначень аналізованого поняття можна створити за допомогою кластерного аналізу. Алгоритм дій складається з таких кроків: 1) добір наявних визначень поняття мовної свідомості з різнотипних наукових та навчально-наукових джерел; 2) виділення основних смислових компонентів у межах дібраних дефініцій; 3) опис визначень як таких, що містять або не містять кожний зі смислових компонентів; 4) здійснення кластерного аналізу дефініцій; 5) опис сформованих кластерів.

Предмет і об'єкт дослідження. Предметом дослідження виступає класифікація визначень поняття «мовна свідомість» методом кластерного аналізу, об'єктом – мовна свідомість як психолінгвістичний феномен.

Виклад основного матеріалу. Для реалізації задуму методом суцільної вибірки було дібрано та проаналізовано різноманітні інформаційні джерела – наукові статті, монографії, дисертації, автореферати дисертацій, словники, енциклопедії, підручники та посібники. Зокрема, ми звернулися до електронних наукових бібліотек, баз даних захищених дисертацій та інших ресурсів, які містять відповідні наукові та навчально-наукові матеріали. Сфера наших наукових інтересів пов'язана з вивченням особливостей української та російської мовної свідомості, тому було ухва-

лено рішення зосередитись на дослідженні українсько- та російськомовних джерел.

За допомогою методу суцільної вибірки ми виявили сто варіантів визначення поняття в різних джерелах, серед яких 22 наукові статті, 14 монографій, 54 дисертації та автореферати, 3 словники й енциклопедії, 7 підручників і посібників. У рамках здійсненого аналізу було виділено 8 смислових компонентів, що так чи інакше характеризують сутність поняття «мовна свідомість»: 1) когнітивний; 2) лінгвістичний; 3) комунікативний; 4) культурний; 5) етнічний; 6) історичний; 7) соціальний; 8) психологічний.

Когнітивний компонент представлений такими характеристиками, як: 1) частина свідомості; 2) процеси розуміння, зберігання та породження мовленнєвих творів; 3) психічний процес опанування значень слів; 4) знання людини про світ; 5) образи свідомості, що формуються та втілюються за допомогою мовних засобів; 6) психічна своєрідність людського колективу; 7) сукупність перцептивних і концептуальних знань про об'єкти реального світу; 8) рівень свідомості; 9) когнітивний феномен і концептуальний простір; 10) знання, що використовуються під час виробництва, сприйняття та зберігання мовних повідомлень; 11) активне відображення досвіду; 12) відображення у психіці предметного світу; 13) міркування, знання про мову; 14) рівень мислення, що зберігає відомості про особливості психічного складу нації; 15) специфіка світосприйняття та світорозуміння.

Лінгвістичний компонент відображується в таких визначеннях: 1) механізми мовної (мовленнєвої) діяльності; 2) процес номінації; 3) взаємодія мовних одиниць; 4) уживання слів національної мови в мовній діяльності; 5) специфічні риси мови; 6) словесні асоціації респондентів; 7) мовна оформленість образів, уявлень і розумових структур; 8) реалізація суспільної свідомості в усній і письмовій мовній практиці; 9) утілення образів свідомості в інваріантних і варіативних мовних знаках; 10) опосередкований мовою образ світу; 11) особливі риси мови; 12) вираз стану свідомості у вербальній формі; 13) вплив на свідомість за допомогою мови; 14) знання рідної мови; 15) практичне володіння мовою; 16) небайдуже ставлення до мови; 17) мовний досвід (мовна компетенція).

Комунікативний компонент описується за допомогою таких параметрів: 1) процес комунікації; 2) міжособистісна комунікація; 3) інтерактивна взаємодія людей; 4) фундамент ефективної комунікації; 5) мовна поведінка, що визначається комунікативною ситуацією; 6) удосконалення навичок комунікації в різних сферах; 7) вибір і використання мовних засобів у процесі комунікації.

Культурний компонент міститься в таких характеристиках: 1) особливості культури людського колективу; 2) вплив літератури; 3) міжкультурна комунікація; 4) система зв'язку слів у свідомості, яка визначається національною культурою; 5) опосередкований мовою образ світу культури; 6) просторово-часовий вимір національної культури; 7) знання носія культури; 8) уявлення носія культури; 9) мовленнєва поведінка, що визначається культурним статусом; 10) рівень мислення, що зберігає відомості про особливості культури; 11) обумовленість культурою, тобто способом життя, видом і способом діяльності; 12) культурно зумовлений інваріантний образ світу; 13) знання, що формуються під впливом культури; 14) засіб пізнання своєї та чужої культури; 15) інтерналізація пізнання об'єктивного світу носіями різних культур; 16) культурні цінності та домінанти.

Етнічний компонент утілюється в таких визначеннях, як: 1) національна самоідентифікація особистості; 2) універсальний спосіб єднання етносу; 3) етнічно детермінований взаємовплив мови, культури та мислення; 4) моделі мислення різних народів; 5) етнічна детермінованість свідомості; 6) спосіб відображення дійсності народом, який говорить цією мовою; 7) особливості національної культури та національної психології; 8) національний образ світу; 9) об'єднання в етнічну спільноту через концепти; 10) етнічний досвід пізнання; 11) формування національної (само)свідомості людини та соціуму.

Історичний компонент представлений такими характеристиками, як: 1) відображення історичного досвіду; 2) динамічне явище, що змінюється із часом від одного покоління до іншого; 3) історична зумовленість образів свідомості; 4) приналежність мовних знаків певній епосі.

Соціальний компонент відображується в таких визначеннях: 1) відображення соціального досвіду; 2) особливості суспільного життя людського колективу; 3) вплив засобів масової інформації; 4) вплив соціальних і політичних перетворень у суспільстві; 5) цілісна соціальна свідомість; 6) соціальні знання; 7) соціальна сутність людини; 8) соціальна детермінованість свідомості; 9) мовленнєва поведінка, що визначається соціальною приналежністю; 10) груповий досвід пізнання; 11) схема освоєння соціальної реальності; 12) формування суспільної (само)свідомості людини та соціуму.

Психологічний компонент утілюється в таких визначеннях: 1) настанови, інтенції, емоції, бажання людей; 2) емоційно-експресивні механізми породження, розуміння та збереження мови у свідомості; 3) діяльність механізмів рефлексії; 4) чуттєві знання, отримані від органів чуття у предметній діяльності; 5) мовленнєва поведінка,

що визначається психологічним типом; 6) емоційно-оціночне та наукове осмислення (рефлексія); 7) активізація уваги, мислення, пам'яті, уяви та волі; 8) стереотипи поведінки; 9) індивідуальний досвід пізнання; 10) психологічна реальність виявлених фактів.

Кожне зі 100 визначень ми розглянули як таке, що містить або не містить виділені 8 компонентів, після чого здійснили кластерний аналіз. Дослідження виявило, що сукупність дефініцій мовної свідомості може бути розподілена за двома кластерами. Так, перший кластер охоплює 75 % визначень. Їхня особливість полягає в тому, що основними складовими частинами феномену мовної свідомості постають два компоненти – когнітивний і лінгвістичний. Подібні визначення пропонуються такими авторами, як С. Бибик, В. Карасик, П. Селігей, І. Стернін.

Так, С. Бибик вважає, що мовна свідомість – «це частина суспільної свідомості – моральної, етичної, національної, правової, екологічної, історичної, естетичної, політичної, релігійної тощо, репрезентованої в усній і писемній мовній практиці» [2, с. 77]. На думку В. Карасика, мовна свідомість являє собою «колективне й індивідуальне активне відображення досвіду, зафіксованого в мовній семантиці» [4, с. 70]. П. Селігей визначає мовну свідомість як «форму свідомості, яка охоплює знання, почуття, оцінки та настанови щодо мови та мовної дійсності» [5, с. 13].

Найбільш повне визначення, яке належить до першого кластера, дає І. Стернін: на думку дослідника, мовна свідомість – «це частина свідомості, що забезпечує механізми мовної (мовленнєвої) діяльності: породження мови, сприйняття мови та зберігання мови у свідомості. Мовна свідомість досліджується через семантику мовних одиниць, що втілюють її у процесі номінації та комунікації з метою виявлення психологічної реальності досліджуваних фактів. Це компонент когнітивної свідомості, що «завідує» механізмами мовної діяльності людини, це один із видів когнітивної свідомості, що забезпечує такий вид діяльності, як оперування мовою. Вона формується в людини у процесі засвоєння мови та вдосконалюється все життя, з поповненням нею знань про правила та норми мови, нові слова, значення, удосконалення навичок комунікації в різних сферах, із засвоєнням нових мов» [6, с. 47].

Другий кластер містить 25 % визначень поняття «мовна свідомість». Їхня найважливіша особливість полягає в тому, що основними визнаються три компоненти – когнітивний, лінгвістичний і культурний. Отже, у чверті наявних трактувань аналізований феномен базується не тільки на психічному фундаменті, що по суті є первинним, а й на соціально-куль-

турному, вторинному щодо когнітивної сфери. Інакше кажучи, мовна свідомість, будучи породженням людської психіки, переломлюється у світлі суспільної та культурної специфіки конкретної мовної спільноти. Визначення цього типу пропонують такі автори, як Ф. Бацевич, А. Загнітко, Є. Тарасов, Н. Уфимцева.

Так, Ф. Бацевич характеризує мовну свідомість як «рівень свідомості учасників міжособистісної та міжкультурної комунікації, на якому образи, уявлення, мисленнєві структури отримують мовне оформлення, тобто поєднуються з елементами мовного коду» [1, с. 151]. Є. Тарасов вважає, що мовна свідомість – це «опосередкований мовою образ світу тієї чи іншої культури, тобто сукупність перцептивних, концептуальних і процедурних знань носія культури про об'єкти реального світу» [7, с. 15]. Н. Уфимцева визначає мовну свідомість як «засіб пізнання чужої культури в її предметній, діяльній і ментальній формах, а також як засіб пізнання своєї культури» [8, с. 103].

Найбільш повне визначення, що стосується другого кластеру, дає А. Загнітко: на думку автора, мовна свідомість – це «структуроване поняття, що містить такі складники, як: 1) мова як національна самоідентифікація особистості (постає не завжди чинним, правомірним); 2) мова як картина світу, як вияв природного існування її носіїв; 3) мова як просторово-часовий вимір національної культури, поза яким існування та функціонування останньої є недостатнім; 4) мова як наочний, спостережуваний знак і універсальний засіб єдності етносу; у комунікативістиці – сукупність психічних, емоційно-експресивних механізмів породження, розуміння та зберігання мови у свідомості (забезпечують процес мовленнєвої діяльності); рівень свідомості учасників міжособистісної та міжкультурної комунікації, на якому образи, уявлення, мисленнєві структури отримують мовне оформлення, тобто поєднуються з елементами мовного коду; у дискурсології – лінгвокультурний компонент свідомості нестабільного характеру; становить ціннісно орієнтований образ світу, означуваний певними мовними формами; створюється діяльністю рефлексії, постаючи потужним фундаментом ефективної комунікації» [3, с. 248].

Висновки і пропозиції. На наш погляд, мовна свідомість є чимось більшим, ніж частина когнітивної свідомості, що функціонує за допомогою мовних засобів. Точніше, це твердження потребує доповнення: мовне оформлення когнітивних структур здійснюється не прямо, а опосередковано, водночас проміжною ланкою є загальнокультурна складова частина етносу. Отже, ми пропонуємо таке визначення: *мовна свідомість –*

це опосередкована культурою когнітивна свідомість, що забезпечує механізми оперування мовою. З наведеного визначення випливає, що мовна свідомість постає як культурно обумовлений феномен, що включає, зокрема, національно та соціально зумовлені характеристики. Цей факт особливо важливий для гуманітарних досліджень етнокультурної специфіки. Ми вважаємо, що отримані результати дозволять надалі викристалізувати визначення поняття мовної свідомості з урахуванням ступеня вираженості того чи іншого компонента.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бацевич Ф. Словник термінів міжкультурної комунікації. Київ : Довіра, 2007. 205 с.
2. Бибик С. Мовна свідомість і стилі спілкування в повсякденні. *Філологічні науки: Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка*. 2015. Вип. 38. С. 77–81.
3. Загнітко А. Словник сучасної лінгвістики: поняття і терміни : у 4 т. Донецьк : ДонНУ, 2012. Т. 3. 426 с.
4. Карасик В. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград : Перемена, 2002. 477 с.
5. Селігей П. Мовна свідомість: структура, типологія, виховання. Київ : Києво-Могилянська академія, 2012. 118 с.
6. Стернин И. Коммуникативное и когнитивное сознание. *С любовью к языку*. Москва ; Воронеж : МПСИ; МОДЭК, 2002. С. 44–51.
7. Тарасов Е. Межкультурное общение – новая онтология анализа языкового сознания. *Этнокультурная специфика языкового сознания*. Москва, 1996. С. 7–22.
8. Уфимцева Н. Языковое сознание как отображение этносоциокультурной реальности. *Вопросы психолінгвістики*. 2003. № 1. С. 102–110.

REFERENCES

1. Batsevych, F. S. (2007). Slovnyk terminiv mizhkul'turnoyi komunikatsiyi [Dictionary of terms of intercultural communication]. Kyiv : Dovira. 205 p.
2. Vybyk, S. P. (2015). Mовna svidomist' i styli spilkuвання v povsyakdenni [Linguistic consciousness and communication styles in everyday life]. *Filolohichni nauky : Scientific works of Ivan Ohienko Kamianets-Podilskyi National University*, vol. 38, pp. 77–81.
3. Zahnitko, A. (2012). Slovnyk suchasnoyi lnhvistyky: ponyattya i terminy [Dictionary of modern linguistics: concepts and terms] : In 4 books. Book 3. Donets'k : DonNU. 426 p.

4. Karasik, V. I. (2002). Yazykovoy krug: lichnost', kontsepty, diskurs [Language circle: personality, concepts, discourse]. Volgograd : Peremena. 477 p.
5. Selihey, P. O. (2012). Movna svidomist': struktura, typolohiya, vykhovannya [Linguistic consciousness: structure, typology, education]. Kyiv : Kyievo-Mohylyans'ka akademiya. 118 p.
6. Sternin, I. A. (2002). Kommunikativnoye i kognitivnoye soznaniye [Communicative and cognitive consciousness]. *S lyubov'yu k yazyku*. Moscow : MPSI; Voronezh : MODEK, pp. 44–51.
7. Tarasov, E. F. (1996). Mezukul'turnoye obshcheniye – novaya ontologiya analiza yazykovogo soznaniya [Intercultural communication as a new ontology for the analysis of linguistic consciousness]. *Etnokul'turnaya spetsifika yazykovogo soznaniya*. Moscow, pp. 7–22.
8. Ufimtseva, N. V. (2003). Yazykovoye soznaniye kak otobrazheniye etnosotsiokul'turnoy real'nosti [Linguistic consciousness as a reflection of this socio-cultural reality]. *Voprosy psikholingvistiki*, vol. 1, pp. 102–110.